
Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України»,
здобувач кафедри історії Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

Сергій Шпаковський

старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області

ЗЕМЛЯНІ ЗАМКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ – СЕНСАЦІЯ ОСТАННІХ СЕЗОНІВ

У статті йдеться про пізньосередньовічні замки виявлені авторами в останні роки на Центральному Поділлі. Про них були свідчення у тогочасних документах, але через специфіку їх побудови – переважно з використанням землі, вони збереглися не так видовишно як кам'янецька чи меджибізьська фортеці та інші зразки кам'яних укріплень.

Ключові слова: Центральне Поділля, Деражня, Ярмолинці, Яснозір'я, XVII століття, укріплення, фортеці, суцільно-земляні, земляно-кам'яні.

Чимале значення в історії Поділля відігравали укріплення: городища та фортеці. Візитівками краю стали кам'янецька та меджибізьська твердині. Досі викликають захоплення своєю могутністю руїни укріплень у Зінькові, Сатанові, Сутківцях, Рихті, Панівцях. Їх оспівували поети М.Гославський, Т.Заборовський [1, 2], про них писали історики та архітектори: зокрема, Є.Сіцинський, О.Пламеницька та інші [3, 4].

Однак з практичного боку вони були недосяжними для ворога лише у XIV-першій половині XVI ст. З появою потужної артилерії та її спроможністю на відстані розрушувати кам'яні мури, подільські феодали змушені були витратити додаткові кошти на форпости, щоб унеможливити просування артилерії нападників на ближчу від довжини польоту ядра відстань. Проте через специфічний рельєф місцевості це часто не вдавалося. Тому, щоб забезпечити свої маєтності та міста у другій половині XVI та першій половині XVII ст. стали інтенсивно використовувати винахід італійців: суцільно-земляні або земляно-кам'яні фортеці бастионного типу. І хоча на відміну від Європи жителі краю не мали потужних, озброєних артилерією зовнішніх ворогів, простота їх побудови на певний період спричинила фортифікаційний бум на Поділлі, відігравши належну роль в захисті накопичень місцевих шляхтичів та відчасти міських населених пунктів. Принаймні, мобільні групи татар-кримчаків рідко зважувалися нападати на міста чи містечка, біля яких стояли такі фортеці. Щоправда, згодом вони не стали значною перепорою для козаків чи турків.

Простота таких земляно-кам'яних укріплень додала складнощів сьгоднішнім археологам. Оскільки вони, в основному, розташовувалися на межі житлової зони, то після закінчення експлуатації у зв'язку з розростанням населених пунктів їх територію повторно використовували під садиби міщан. Нові господарі нівелювали майданчики: розкопували бастіони, засипали рови, використовували каміння з підвальних конструкцій, оглядових веж та воріт.

Майбутні глибокі фахівці з фортифікаційної системи краю часів пізнього середньовіччя роблять на Поділлі лише перші дослідницькі спроби – жалкуємо, що передчасно помер після автомобільної аварії у 2008 р. перспективний дослідник Олексій Глушко [5]. Як на нас, база для того досить вагома. Надійшли б нові джерела інформації поки що слід вважати карти середини XVII ст. роботи французького фахівця Гійома Леварсена де Боплана (1600-1673), що був на службі у польського короля [6]. Певний пласт фактажу простежується у аналітичних та статистичних працях Є.Сіцинського [7], В.Гульдмана [8], які на рубежі XX століття зробили перші узагальнення з цієї теми. Певні, щоправда, досить скупі дані про замки та фортеці, можна знайти на сторінках відповідного тому енциклопедичної книги «Історія міст і сіл України. Хмельницька область», 1971 р. випуску [9]. Все, що стало набуток популяризаторів та дослідників-попередників, виклали у 1984 р. на сторінках «Довідника з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» І.Винокур, А.Гуцал та В.Якубовський [10], а також два останні та І.Михальчишин – 2011 р. у довіднику «Археологічна спадщина Хмельницької області» [11].

Новий, результативний етап вивчення земляних та земляно-кам'яних укріплень XVI-XVII ст. на Поділлі розпочався на початку нинішнього століття – розкопками митниці між смт.Меджибіж та с.Головчинці Летицького району. Об'єкт займає дюну посеред долини р. Південний Буг і складався з 2 земляних бастионів та 2 кам'яних башт, які оточені заповненим водою ровом. Через відсутність постійного фінансування, експедицію, яку організував О.Погорілець, досліджено лише частину території, але стовідсотково встановлено, що укріплення збудував Рафаїл Синявський на початку 50-х років XVI ст. Втім проіснувало вона не довго. Невдовзі, скориставшись тим, що міцні морози скувала кригою заболочену долину річки, тобто: підступи до

укріплення, та не готовністю гарнізону Меджибіжської фортеці до такого ризикованого штурму, степовики спалили митницю, яку більш не відновлювали [12].

У 2011 р. В.Захар'єв виявив залишки ярмолинецької фортеці (Рис. 1). Вони розташовані майже в центрі теперішнього селища міського типу між Хмельницьким шосе та вулицею О.Кошового [13]. На основі проведених археологом обстежень хмельницький художник В.Юрчак зробив макет укріплення, який автори подарували для експонування у місцевому історико-краєзнавчому музеї району (Рис. 2) [14, с. 37].

Рис. 1. Ярмолинецький замок. Східний бастион (Фото)

Про цей об'єкт першим з відомих на сьогодні згадав у своїй праці відомий мандрівник, датський посол Юст Юль, який супроводжував Петра I у Прутському поході. Побувавши в Ярмолинцях у тогочасного господаря містечка полковника Шеппінга, він, зокрема, 20 серпня занотував у своєму щоденнику наступне: *«подворье его укреплено подобно цитадели двумя башнями и валом и кроме того обнесено частоколом, так что овладеть им можно не иначе, как с помощью пушек»* [15, с. 376].

Наприкінці XIX ст. Є. Сіцинський в «Археологической карте Подольской губернии», повідомив:

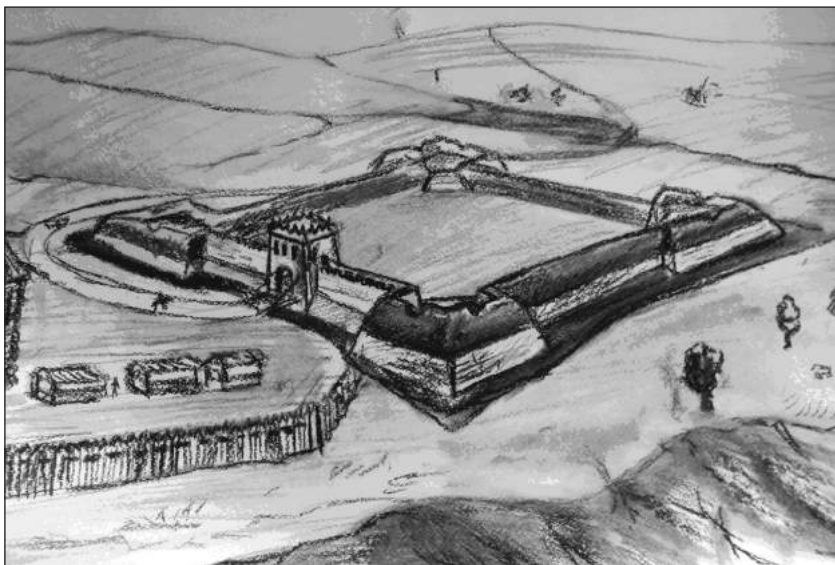

Рис. 2. Ярмолинецький замок. Первинний вигляд.
Графічна реконструкція В.Захар'єва, В.Юрчака

«Ярмолинцы. В местечке, около конной почты – валы и развалины. Один вал занят под огород. Здесь был замок Ярмолинских, владевших местечком в XV-XVIII вв.» [16,]. У «Приходах и церквях Подольской епархии» (1901) додав: *«... в 1445 г. Ярмолинские устроили здесь крепость для защиты от нападений турок и татар. От этой крепости до последнего времени можно было увидеть уцелевшие ворота с двумя башнями. Постройка этой крепости по тогдашнему обычаю дала право возвести Ярмолинцы из села в местечко...»*. *«...Уже в 1757 году местечко это по купчей крепости переходит во владение Павла Старжинского...»*. *«...В 1823 г.*

вблизи бывшей здесь крепости случайно выкопана была пушка с гербом Ярмолинских. Пушка эта хранится в числе древностей у нынешнего владельца...» [17].

Цю інформацію майже слово у слово повторив того ж року в «Населённых местах Подолии» відомий подільський статист В. Гульман [18].

Через 10 років Є.Сіцинський у книзі «Исторические местности Подолии и их достопримечательности» уточнив: *«...Владели этим поселением в XV-XVIII в. Ярмолинские – русско-православный род. В Ярмолинцах они имели оборонительный замок, следы которого сохранились в местечке до настоящего времени в виде земляных валов идущих по четырехугольнику и въездных ворот...»* [19].

Науковці І. Винокур, А. Гуцал, С. Пеняк, Б. Тимошук та В. Якубовський 1984 року у «Довіднику з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області», посилаючись на праці Ю.Сіцинського,

стисло згадали, що у Ярмолинцях: «Є сліди середньовічного замку у південно-східній та центральній частині села» [20].

Небагатослівним щодо місцевого замку був у своєму нарисі про Ярмолинці польський дослідник Р.Афтаназі: «... осівши в Ярмолинцях, потомки Хотка, які вживали герб Корсак, збудували один з особистих замків на Поділлі. Його руїни – у вигляді склепованих воріт та двох веж існували ще й у другій половині XIX ст.» [21].

Найширше оборонні споруди Ярмолинець описав у історичних нарисах про цей населений пункт місцевий краєзнавець О. Снігур. Зокрема: «... достеменно відомо, що у 1407 році польський король Владислав II (Ягайло) за вірну службу подарував Ярмолинці...Хотку Кроате і його сину Олександру. В подальшому землевласники мали утримувати тут військовий загін для оборони кордонів Польської держави від спустошливих вторгнень кримських татар. Невдовзі глава сім'ї... помер. Спадщину отримав син... Опорний пункт гарнізону зводився поруч з сутковецьким шляхом. Це було укріплення трикутної форми з земляними валами. Основа (ширина) складала 50 м, довжина – 85 м. А вся площа – чверть гектара. (При особистій зустрічі автор вказав його місце на городах місцевих жителів по вул. Чапаєва, над схилом долини, майже в центрі селища. Хоча ця версія дуже спірна.) Відоме ще й нове замчисько, споруджене в 1445 році. Воно стояло ліворуч шляху на Проскурів (нині – це правий бік провулку Толбухіна). За планом укріплення було квадратним – по 68 м від бапти до бапти. Краї оборонної лінії підсилювалися чотирма гарматами та місцями для ведення вогню стрільцями.

В'їхати у замок можна було двома воротами, розміщеними одні проти одних. Над ними стояли кам'яні склепіння циліндричної форми. Одна з брам зберігалася до початку 50-х років XX століття...

Сім'я Ярмолинських 1520 року завершує будівництво Свято-Михайлівської церкви... Вона височіла неподалік старого замчиська...

Один з козацько-селянських загонів, на чолі якого стояв Федір Шпак, в 1702 році виявився на території Ярмолинецького ключа... а потім заїхали в Ярмолинці і підірвали земляні вали замчиська» [22].

Незважаючи, що за повідомленням О.Снігура, залишки в'їздної брами існували ще у 50-х роках XX ст., поки що не знайшлося жодного фото чи їх малюнка. Отож, доводиться користуватися лише описами. Оскільки найближчими до часу існування замку є інформація Є.Сідинського, то за основу резонно взяти саме її. В його інтерпретації, залишки замку по-перше: брама с двома вежами, по-друге: земляні вали, що лежать чотирикутником і в'їзна брами. В результаті, маємо двояке уявлення про замок: як муроване, так і земляне укріплення.

У 2011-12 роках автор провів обстеження залишків замку. Вони, дійсно, розташовані між провулком Толбухіна (із півдня) та вулицями Кошового (із заходу) та Хмельницьким шосе (зі сходу).

Встановлено, що замчисько квадратне у плані. Довжини сторін співпадають з обмірами О.Снігура. На об'єкті не залишилося жодної споруди, про які йшла мова вище. Тепер тут – на західному та південному валу, розташовані житлові та господарчі будівлі 5 місцевих родин. Східний вал частково підрізаний у 70-их роках минулого століття, коли будували ряд гаражів біля багатоквартирного будинку. Ескарп північного валу є межею між домогосподарствами по вул. Кошового. Середина об'єкта лежить нижче валів та бастіонів, кути яких є, фактично, найвищими точками замчиська – особливо чітко це видно на бастіоні між північним та східним валом, який не забудований сучасними будівлями.

Місцеві жителі, котрі звели житла та господарські споруди на валах і бастіонах, повідомили, що при копанні траншей на фундаменти, вони зауважити на характер ґрунту, який є пересипом, але й на те, що на давні кам'яні конструкції вони не натрапляли, окрім окремого плоского каменю плити на господарстві по Степана Белінського вул. Кошового, 10.

Природні умови змусили Ярмолинських побудувати свій замок з сухим ровом. На місцерозташування його перш за все вплинули тогочасні реалії: близькість Кучманського шляху, яким на Поділлі потрапляли татари, до речі, найближче до містечка село до другої світової війни назву Татаринці.

Об'єкт розташований на підвищенні далеко від річки, що протікає північно-східніше містечка. Будівельники вдало використали рельєф. Зі сходу майже впритул до стін замку підходила глибока долина. (У першій половині XIX століття, коли упорядкували шлях Санкт-Петербург-Софія через Кам'янець, початок долини засипали ґрунтом і проклали дорогу з твердим покриттям). Повз західний його бік проходила тогочасна дорога на Шарівку, Меджибіж і Сутківці. Північний, що на схилі, після насипання валу ставав практично недоступним.

Найуразливішим залишався південний фронт, який розташовувався на рівнині. Для його підсилення викопали рів та побудували в'їзну браму. З двох сторін до неї – між бастіонами, можливо, було добудовано фортечну стіну. І це було цілком оправдано, оскільки вона межувала з містечком і артобстрілу з цього боку апіорі не передбачалося.

Судячи з наявного візуального матеріалу, ярмолинецький замок можна зарахувати до укріплень суцільно-земляного бастионного типу, пізноіталійської школи, з використання каменю при будівництві в'їзних воріт. Відтак, датувати його побудову не XV, як вважалось, дотепер, а принаймні другою половиною XVI століття.

Місто Деражня теж має давню історію. Проаналізувавши наявні архівні документи, директор місцевого районного музею О. Кохановський зробив висновок, що *«з великою долею вірогідності можна стверджувати, що саме 1404 рік і є роком перших писемних відомостей про Деражню»* [23, с. 83-85].

«Давнім поселенням, яке пізніше стало містом, – пише він, – на думку М. Грушевського, була друга Деражня, куплена Яном Одровонжом у 1469 році. «Прочия Деражни (Лука, Выселок, Дворецкая) были, очевидно, веселками другой, Одровонжовой Деражни, позднейшего города, теперь местечка Деражня. В половине XVI века все Деражни (числом пять) входили в число королевщин, непосредственно принадлежащих к Барскому староству» [24, с. 48]. Далі М. Грушевський зазначає, що у 1537 році частину сіл Одровонж продав королеві Боні, але Деражню, Нижній Мукарів, Новосілку, Коричинці, Летнівці і Доманів залишив у своїх володіннях. На Петроковському сеймі 1538 року він пред'явив дві жалувані грамоти 1404 і 1440 років, які підтверджували дідичні права на зазначені поселення. Однак, рішенням сейму Деражня разом з іншими селами перейшла у володіння Бони і була зарахована до складу королівщини [25, с. 80]».

В іншій роботі О. Кохановського «Надання Магдебургського права Деражні» [26, с. 97-100] читаємо: *«Після викупу Деражні королевою Баною у 1538 році поселення було зараховане до королівських володінь, і уже незабаром тут планувалось заснувати місто. Проте здійснити цього не вдалося... На початку XVII ст. кількість жителів у Деражні значно збільшилась, що дозволило польському уряду, за сприяння барського старости Станіслава Жолкевського, закласти місто, надавши йому у 1614 році магдебурзьке право [27, с. 505]», «уже на середину XVII ст. тут, крім міщан, проживав 41 селянин, у тому числі 31 осілий, 2 урочні, 8 вільних, а також 5 служок (у замку) і мельник [28, с. 216]».*

Таким чином, маємо конкретне повідомлення про те, що 5 деражнянців в середині XVII ст. працювали в замку, тобто, існування останнього на той час є доконаним фактом. Другим важливим свідченням є вище згадана карта Гільйона де Боплана. На ній поряд з іншими укріпленими містами Поділля зображено і Деражню. Щоправда, судячи із обрисів, автор мав на увазі міські укріплення, а не сам замок.

У липні 2014 р. О. Кохановський вирішив встановити його місцезнаходження. Для цього запросив до співпраці фахівців зі столичного Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України старшого наукового співробітника кандидата історичних наук Л. Томілович та її колегу – вченого секретаря цієї ж установи І. Єрзіну, які перебували у місті, готуючи опорний історико-архітектурний план. Їм вдалося визначити перспективні для пошуку місця. А на початку серпня роботу довершили автори конкретної статті, які детально обстежили територію старої частини міста та його околиці. Відтак, залишки

Рис. 3. Деражнянський замок. Північний рів та вал замку (Фото)

замку виявлено у найоптимальнішому для нього місці – на північно-західній околиці. Він розташовувався за первинними міським укріпленням, над дорогою, що вела з містечок Проскурів та Меджибіж до переправи на правий берег р. Вовк і міста Бар.

Залишки замку зафіксовані поблизу приміщення колишньої волосної школи. Будівельники вдало використали рельєф місцевості – середини пологого схилу лівого берега р. Вовк. Із заходу та півночі ділянку первинно оточували видолинки, які були спеціально поглиблені. Приблизно за 80 м викопано південний рів. Про східний рів сьогодні говорити складно, оскільки у цій частині ділянки сконцентрована пізніша забудова. Проте місцевість за цими приміщеннями не має слідів

західний кут, де, логічно, мав бути бастіон, що контролював дорогу, на сьогодні не існує. На його місці земля вибрана до рівня дна рову і побудовано сучасне житло. На місці північно-східного бастіону теж розміщено сучасний будинок, як і на місці південно-західного бастіону. Південно-східний кут сьогодні займає заасфальтований майданчик. На нашу думку, для надійності в'їзд на замок був у південному валу, у південно-західному куті більш практичним було б замість п'ятикутного бастіону звести високий земляний насип-підвищення для артилерійського контролю за західним сектором оборони та перед ним круглу бастею.

Певне світло на деталі Деражнянського замку проливає стаття О. Годованюк «Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем 1615 р.» [29]. Деражнянський двір *«парканом в слупи в коло огорожений паркан гонтом побитий. Накриття паркану гонтом свідчить про те, що ця конструкція мала досить значну товщину»* Термін «паркан» тут використаний в тогочасному розумінні. Авторка дає пояснення *«відома з часів Київської Русі дерев'яно-земляна захисна конструкція, яка складалася з городень, широко застосовувалася в Україні при будівництві невеликих укріплень ще на початку XVIII ст.»* [30, с. 64].

Брама була *«з дерева тесаного, до котрої ворота подвійні... На гору вхід заламаний з баясами точеними, гонтом побитий. Ганок на трьох сторонах також з баясами точеними»* [31, с. 68].

У розділі «Міські укріплення» читаємо, що *«місто Деражня... «острогом дубовим в коло огорожене. Брам дві з баштами новими одна гонтом покрита, друга недобудована»* [32, с. 69]. Проте після цього, пишучи про башти авторка відзначила, що *«У місті Базалія було «башт наріжних та у паркані на різних місцях – 8, усі гонтом побиті». Значно менше їх було в укріпленнях Деражнянського двору: «башт наріжних чотири, гонтом побиті»* [33, с. 70]. Ми гадаємо, що тут ненароком вийшла підмінна поняття. Мова, насправді, йде за башти міських укріплень. До речі, на початку статті авторка наголошувала, що опрацювання тексту «Інвентаря» була непростю справою, оскільки написаний він старопольською мовою, без розділових знаків, з використання архаїзмів та не надто розбірливо [34, с. 60]. На жаль, у статті траплялися й перекручення. У нашому випадку, наприклад, спочатку написано, що Деражня розташована над р. Вовк [35, с. 61], потім – над Горинню [36, с. 64].

Маємо схожі дані і з сайту zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/derazhnjanskij-zamok-derazhnja – *«некоторые сведения о замке можно найти в «Инвентаре имений Подольский ясновельможного пана Януша князя Острожского...», составленном 26 марта 1615 года. Интересно, что описание объекта было сделано спустя год (а может даже и меньше) после того, как Деражне предоставили Магдебургское право. Инвентарь упоминает, что в Деражне находился оборонный двор (небольшой замочек), защищённый земляными валами и деревянными укреплениями (четыре башни, а также частокол с гонтовой кровлей)»* [37]. Тобто, й тут допущено путаницю.

Цікаво, що місцезнаходження деражнянської знахідка повністю збігається з даними на уточненій карті Боплана (біля 1670 р.), яку авторам вдалося отримати після виявлення об'єкта [38].

Деражнянський як і ярмолинецький замки потребують невідкладного проведення пам'ятко-охоронних заходів, оскільки розташовані на приватних садибах і у будь-який час можуть бути остаточно зіпсовані гос-

Рис. 4. Деражнянський замок. Культурний шар у валу (Фото)

подарями. Для уточнення датування побудови об'єктів, варто було б провести археологічне дослідження, принаймні переріз майданчиків шурфами, а надалі – повноцінні археологічні розкопки у вільних від забудови місцях.

Варто також перевірити інформацію з карти Шуберта 1868-1877 р., на якій замок розташований на території міста. Можливо, автор мав на увазі як міські передміські укріплення, сліди яких автори виявили вздовж паралельного до лінії замку видолинку, що огинає стару Деражню з півночі та заходу [39].

Пізньюсередньовічне земляне укріплення (замчище) виявлено та обстежено С.Шпаковським біля с. Яснозір'я Віньковецького району. Яснозір'я (первісна історична назва Бебехи) – належали до Зіньківського ключа магнатів Сенявських, Чарторийських. Вперше село Бебехи згадується у податкових списках першої половини XVI ст. Пізніше знаходимо його у документах 1604, 1617, 1663, 1629, 1662, 1678 рр. [40, с. 251]. У 1752 р. Бебехи були найбільш заселеними (102 господарств підданих) у Зіньківському ключі [41, с. 431].

Об'єкт згадується у зазначених вище довідниках з археології Хмельницької області як фортеця XIV ст. Однак, самі фахівці його не обстежували. У 2013 р. це зробив С. Шпаковський. Він же 2014 р. спільно з І. Михальчишином провів обміри та фото фіксацію об'єкта.

Замчище розташоване у західній частині села на високому пагорбі. З західного його боку протікає безіменний струмок, з півдня прокладена польова дорога, з інших сторін розташовані присадибні ділянки жителів села. На південний схід від укріплення стоїть каплиця XIX ст.

Рис. 5. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. у с. Яснозір'я Віньковецького району. Вид з півдня (Фото)

Чотири бастіони і вали укріплення насипані у формі прямокутника площею 1 га (Рис. 5-6). Замчище витягнуте з північного сходу на південний захід. Довжина 135 м, ширина у центрі 45 м. Бастіон №1 розташований у південно-західній частині замчища, довжиною 15 м, шириною 4 м, висота – 4 м. З'єднаний по пагорбу з редути № 2 та № 4 ескарпованими (підсипаними землею) валами довжиною відповідно 135 м та 75 м. Бастіон №2 розташований з південної сторони замчища, довжиною 15 м, шириною до 10 м, висотою 3 м. З'єднаний валом завдовжки 80 м з бастіоном № 3. Бастіон №3 довжиною 10 м, шириною 20 м, висотою 4 м. З'єднаний насипним валом завдовжки 76 м з редутою №4. Насипний вал між бастіонами №3 та №4 підсилений зовнішнім ровом. Бастіон №4 довжиною 7,4 м, шириною 4 м, висотою 4 м. (Рис. 7-8). Поруч замчища простежується культурний шар пізньюсередньовічного поселення.

Рис. 6. Село Яснозір'я Віньковецького р-ну. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. Місцезнаходження об'єкта з космічної зйомки Google earth (Фото)

У центральній частині замчища на поверхні розораного ґрунту (ділянка використовується як город) під час поверхневого огляду було знайдено фрагменти кераміки сірого кольору, поливану

кераміку, рештки кахлів (серед них геометричного типу, зеленого та світло-червоного кольору), ковані металеві цвяхи, рештки склянки, мідний гудзик, дві свинцеві (козацькі) кулі (одна з вушком), чотириохгранный металевий наконечник стріли, польські мідні та срібні монети (одна – часів Сигізмунда III, 1620-ті рр.), що датують час функціонування замчища початком XVII ст. [42, с. 346]. Рештки деформованого металу, обгоріла кераміка свідчать про пожежу.

За переказами місцевих жителів, у XIX ст. посередині замчища поміщиками Собанськими побудована садиба, яка під час революції була зруйнована. Зазначене середньовічне замчище у с. Яснозір'я Віньковецького району заслуговує на увагу для майбутніх археологічних розвідок та досліджень.

Рис. 7. Село Яснозір'я Віньковецького р-ну. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. Майданчик. Праворуч – бастион № 3. Вид з південного заходу (Фото)

Рис. 8. Село Яснозір'я Віньковецького р-ну. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. Північна ділянка валу і схил мису. Праворуч – бастион № 1, ліворуч – № 4. Вид з північного сходу (Фото)

Список використаних джерел та літератури

1. Баженова С. Співець Поділля Маурицій Гославський// Освіта, наука, культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 147-150.
2. Ролле Ю. Літературна родина / Переклад з польської В.Шевченка // Наукові записки Центру мархоцькознавства. – Т. 6. – Хмельницький, 2014. – С. 269-325.
3. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – Т.1. – М., 1901. – С. 197-35.
4. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. – Київ, 2004. – 256 с.
5. Глушок Олексій. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVIII ст.). Монографія. – Київ, 2009. – 124 с.
6. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн: пер. з руан. вид. 1660. / Гійом Левассер де Боплан; [пер. Л.В.Шабанова]. – 165 с.
7. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 197-35.
8. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901. – 405 с.
9. Історія міст і сіл України. Хмельницька область. – К., 1971. – 708 с.
10. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О. та Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – 223 с.
11. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів, 2011. – 176 с.; 32 іл.
12. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя // Нові дослідження козацької доби в Україні. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 87-90.
13. Гуменюк А. Ярмолинецький замок: відкриття року // Вперед, 2012. – 27 липня. – № 31.
14. Григоренко О. Володимир Захар'єв: «...Й до скону буду тільки ним іти!» (до 50-річного ювілею). – Хмельницький, 2013. – С. 37.
15. Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709-1711). – Москва, 1900. – С. 376.
16. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 197-354.
17. Приходы и церкви Подольской епархии // ТПЕИССК. Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 857-858.
18. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – Т. 2. – С. 158-160.
19. Сецинский Е. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 6-7.
20. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О. та Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 22-108.
21. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 9. – Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – S. 117-125.
22. Снігур Олександр. Ярмолинці (короткі історичні нариси). – Хмельницький, 2000. – С. 4.
23. Кохановський О. До першої писемної згадки про Деражню. Деражнянщина: минуле і сучасне. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2013. – С. 83-85.
24. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.) – Л., 1996. – С. 48.
25. Там само. – С. 80.
26. Кохановський О. Надання Магдебургського права Деражні. Деражнянщина: минуле і сучасне. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2013. – С. 97-100.

27. Труды епархиального Подольского историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. Вып. 9. / Под. ред. Е. Сицинского. – Кам'янець-Подольск., 1901. – С. 505.
28. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Політвидав, 1971. – С. 216.
29. Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем» 1615 р. // АСУ: 1996. – Київ, 1996. – Т. 3. – №1. – С. 60-74.
30. Там само. – С. 64.
31. Там само. – С. 68.
32. Там само. – С. 69.
33. Там само. – С. 70.
34. Там само. – С. 60.
35. Там само. – С. 61.
36. Там само. – С. 64.
37. Сайт: zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/derazhnjanskij-zamok-derazhnja
38. Там само.
39. Там само.
40. Микола Крикун. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 251.
41. Там само. – С. 431.
42. Шпаковський С.М. Пам'яткоохоронна робота щодо збереження нововиявлених археологічних об'єктів Хмельницької області (за результатами розвідок 2013 р.) // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький, 2013. – С. 346.

Андрій Климчук

редактор Інтернет-порталу

«Віртуальний Станіславів»

ОБОРОННІ СИНАГОГИ НА УКРАЇНІ – ЗРАЗКИ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА

Татарські набіги змушували серйозно дбати про захист. З цією метою оборонних функцій надавали кувольним спорудам. У статті розглянуто ті синагоги, що виконували оборонну функцію.

Ключові слова: фортифікація, оборонні синагоги, синагоги.

Татарські і турецькі набіги спустошували східні креси Речі Посполитої, тобто землі теперішньої України: Волинь, Галичину і Поділля. Реалії диктували і визначали потребу у пристосуванні під оборонні потреби не лише замків, але й церков, костелів і синагог. Процес інкастеляції (пристосування сакральних споруд до оборони), властивий усім європейським країнам, активно охопив і українські терени. Під час збройних

Мурована синагога в Золочеві

нападів на місто синагоги та муровані сакральні споруди були найнадійнішим сховком для всієї громад.

У тогочасні Речі Посполитій залежно від місця розташування, давні муровані синагоги ділилися на два типи: *intramuros* – в «міських мурах», які повинні були відповідати вимогам костьольного права з огляду на зовнішній вигляд, висоту і віддаль до найближчого костьолу, не могли стояти поруч з християнськими храмами і мусили бути нижчими від них.

Інший тип синагог – *extramuros*, тобто зведені за міськими фортифікаціями. Вони мусили бути або дерев'яними, або оборонними. Такий припис був продиктований з огляду на оборону міста. У випадку наближення ворога, все поза мурами необхідно було або спалити, або замінити на фортецю, і з неї відстрілюватись [7, s. 197].

Синагоги, зведені в ті непрості часи характеризуються кубічним об'ємом, увінчаним оборонним аттиком з бланками і бійницями та складають окремий фортечний тип. Нам відомі такі синагоги в багатьох містах, їх, зокрема мали: Жовква, Броди, Сокаль, Лешнів, Львів, Золочів, Луцьк, Остріг, Любомль, Степань,